

ПРЕЦЕДЕНТНИЙ ХАРАКТЕР РІШЕНЬ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ В СУЧАСНОМУ ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСУАЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

PRECEDENT NATURE OF THE DECISIONS OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS IN MODERN CIVIL PROCEDURAL LAW OF UKRAINE

Кройтор В.А., д.ю.н., професор,
професор кафедри цивільного права та процесу
Харківський національний університет внутрішніх справ

У статті доводиться, що особлива роль у регламентації відносин зі здійснення правосуддя в цивільних справах відіграє Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. Вона є універсальним міжнародним документом, про що свідчить, зокрема, й той факт, що багато положень Загальної декларації прав людини відтворено в її статтях.

У праці зроблено висновок, що виходячи з характеру використання зазначених термінів, можна зробити висновок, що положення чинного законодавства України вимагають застосування судами практики ЄСПЛ як джерела права, незалежно від того, ухвалено конкретне рішення за участю України чи ні. Можливо зазначити, що фактично йде мова про формування певної моделі застосування судових рішень Європейського Суду з прав людини.

В роботі підтримана позиція тих авторів (Р.А. Майданик та ін.), які вважають, що під судовим прецедентом у вузькому значенні розуміється *ratio decidendi* справи, тобто частина рішення, яка містить норму права, створену вищим судом у процесі вирішення конкретної справи в разі прогалини чи нечіткості в правовому регулюванні. У широкому значенні – це рішення суду загалом, яке містить таку норму. Відповідно обґрунтовуючи наявності в рішеннях Європейського суду з прав людини рис судового прецеденту слід виходити з означеного розуміння судового прецеденту. Крім того, доречним має бути й розгляд питання про судову правотворчість є складовою частиною прецедентного права, яке сьогодні поступово також формується в правосудді України (Г.П. Тимченко, Д.М. Ясинок та ін.).

Зроблено висновок, що положення чинного законодавства України вимагають застосування судами практики ЄСПЛ як джерела права, незалежно від того, ухвалено конкретне рішення за участю України чи ні. Можливо зазначити, що фактично йде мова про формування певної моделі застосування судових рішень Європейського Суду з прав людини.

Наголошується на тому, що застосування прецедентної практики Європейського суду на підставі Європейської конвенції з прав людини у правовому колі України сприятиме не тільки зближенню української держави із європейськими стандартами прав людини, але й забезпечить захист прав та свобод людини у внутрішньо державних відносинах, що в свою чергу позитивно вплине на реалізацію задекларованих на конституційному рівні принципів правової держави.

Ключові слова: Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., стандарти справедливого правосуддя, рішення (прецеденти) Європейського суду з прав людини, джерела права, міжнародний договір, судовий прецедент, судова правотворчість, судова практика, цивільний процес (цивільне судочинство).

The author of the article has proved that the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms of 1950 plays a special role in the regulation of relations on the administration of justice in civil cases. It is the universal international document as evidenced, in particular, by the fact that many provisions of the Universal Declaration of Human Rights are reproduced in its Articles.

It has been concluded in the paper that, based on the nature of using the mentioned terms, it can be summed up that the provisions of the current legislation of Ukraine require the courts to apply the caselaw of the European Court of Human Rights as the source of law, regardless of whether a specific decision was made with the participation of Ukraine or not. It may be noted that it is actually about the formation of a certain model of applying court decisions of the European Court of Human Rights.

The author of the paper supports the point of view of those authors (R.A. Maidanyk and others) who believe that judicial precedent in a narrow sense is understood as the *ratio decidendi* of the case, that is, a part of the decision that contains the norm of law created by the higher court in the process of deciding a specific case, if there is a gap or ambiguity in the legal regulation. In a broad sense, it is a court decision in general, which contains such a norm. Accordingly, substantiating the presence of features of judicial precedent in the decisions of the European Court of Human Rights, one should consider the defined understanding of judicial precedent. Besides, it should be appropriate to consider the issue of judicial legislation, which is an integral part of precedent law, which is also gradually being formed in the justice system of Ukraine at the present time (H.P. Tymchenko, D.M. Yasyuk, etc.).

It has been emphasized that the application of precedent practice of the European Court on the basis of the European Convention on Human Rights in the legal framework of Ukraine will contribute both to the rapprochement of the Ukrainian state with European standards of human rights and will ensure the protection of human rights and freedoms in domestic relationships, which in turn will positively affect the implementation of the rule of law principles declared at the constitutional level.

Key words: Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms of 1950, standards of fair justice, decisions (precedents) of the European Court of Human Rights, sources of law, international treaty, judicial precedent, judicial legislation, judicial practice, civil proceedings (civil judicial system).

Постановка проблеми та її актуальність. Становлення України як демократичної, соціальної та правової держави безпосередньо пов'язане зі створенням справедливого й доступного правосуддя, яке б відповідало міжнародно-правовим стандартам. Адже саме суд вважається найбільш ефективним інститутом забезпечення верховенства права в сучасній правовій державі, де права та інтереси особи не лише декларуються, а й забезпечені реальним механізмом захисту в разі їхнього порушення.

Шлях, який пройшла Україна за час свого незалежного, суверенного становлення, а також світовий досвід переконують нас, що проведення демократичних реформ у державі є неможливим без подальшого проведення судово-правової реформи, завданнями якої є створення

нового законодавства, становлення й функціонування сильної та незалежної влади, і подальшого удосконалення цивільного судочинства.

Особливу роль у регламентації відносин зі здійснення правосуддя в цивільних справах відіграє Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. [1] Вона є універсальним міжнародним документом, про що свідчить, зокрема, й той факт, що багато положень Загальної декларації прав людини відтворено в її статтях.

Оскільки в правовій літературі всі міжнародні норми в галузі прав і свобод людини прийнято називати міжнародними стандартами, а Європейську конвенцію з прав людини – деяким «мінімальним» стандартом, можливо стверджувати, що доступність правосуддя є певним

міжнародним стандартом справедливого правосуддя. Дотримання цього стандарту дає можливість говорити, що діяльність суду з розгляду та вирішення справ та винесення рішень, яка здійснюється органами судової влади, є правосуддям і забезпечує справедливий розгляд та поновлення порушених прав [2, с. 108]. Як приклад можливо навести інтерпретацію деяких аспектів гласності судочинства у розумінні Європейської конвенції з прав людини. При цьому необхідно зазначити, що слід розрізняти гласність для сторін та інших учасників процесу, гласність у вузькому розумінні слова і гласність для народу або публічність. Гласність для народу або публічність має самостійне значення і полягає в праві сторонніх осіб (публіки) бути присутніми в залі судового засідання. Відповідно пункт 1 ст. 6 Європейської Конвенції містить деякі виключення з правила публічності судового розгляду. Так, судові рішення проголошуються публічно, але преса і публіка можуть не допускатися в зал засідань протягом усього судового розгляду або якоїсь його частини в інтересах збереження моралі, громадського порядку або національної безпеки в демократичному суспільстві, якщо того вимагають інтереси неповнолітніх або захист приватного життя сторін чи в разі крайньої необхідності, якщо, на думку суду, в особливих випадках публічність розгляду може зашкодити інтересам правосуддя. Зважаючи на вищенаведене положення щодо врахування вимог Європейської Конвенції про захист прав людини і основних свобод у діяльності Європейського Союзу можливо стверджувати про допустимість обмеження дії норми законодавства Європейського Союзу щодо публічності судового розгляду наведеними умовами [3, с. 71].

На думку М. Буроменського, Конвенція є своєрідним європейським кодексом свободи та демократії, який виступає в якості нового людино-центристського світогляду. Міжнародне, політичне, правове значення Конвенції полягає у наступному. По-перше, це створення міцної регіональної системи захисту прав людини, яка виявилась значно потужніше за ООНівську. По-друге, з Конвенцією пов'язане ефективно виведення питання про права людини із сфери виключної внутрішньої компетенції держави у сферу спільного правового регулювання – міжнародного та внутрішнього. Поклавши цьому початок у консультативному висновку Міжнародного суду ООН по запиті Генеральної Асамблеї ООН у 1948 р., ООНівська система захисту прав людини щодо цього питання ще й досі знаходиться на межі правового та політичного діалогу. У свою чергу, європейській конвенційний режим регулювання прав людини має характер мінімального рівня, нижче за який держава у своєму законодавстві чи практиці не може опуститися. Це стосується як права Європейського суду з прав людини приймати рішення по суті скарги, так і контролю органами Ради Європи його виконання. По-третє, з Конвенцією пов'язане створення такої правової моделі та інституційної системи захисту прав людини, які здатні адекватно відображати у своєму розумінні прав людини суспільні уявлення про права людини, що динамічно розвиваються. Як відомо, право офіційного тлумачення Конвенції, надане Європейському суду з прав людини, перетворило Конвенцію на «живий інструмент». Але не менш важлива інша складова формування європейської ідеології прав людини, чого Конвенція не могла містити. Європейський суд з прав людини сам активно впливає на формування сучасних суспільних уявлень про права людини, їх зміст. По-четверте, Конвенція забезпечує високий рівень уніфікації основ права європейських країн. Не для кого не є секретом те, що забезпечення права людини – це певний алгоритм побудови цілих галузей права, починаючи від конституційного права, включаючи як галузі матеріального права, так і процесуального. На основі Конвенції та практики Європейського суду з прав людини виникло європейське розуміння прав людини. І нарешті,

участь у Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод та її дотримання є перепусткою держав до європейської спільноти та свідченням належності до європейської правової культури [4, с. 92–93].

Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод складається з 3 розділів та 14 протоколів, якими доповнено її текст або внесено в нього зміни. Усі права, закріплені Конвенцією, можна поділити на матеріальні та процесуальні. Низку з проголошених прав можна віднести до матеріальних, оскільки їх реалізація не пов'язана із судовою процедурою (наприклад, право на життя (ст. 2), право на свободу мирних зібрань і свободу об'єднання з іншими особами (ст. 11), право на шлюб (ст. 12) та ін.). До процесуальних прав можна віднести, зокрема, право на справедливий суд (ст. 6) тощо. Положення ст. 6 «Право на справедливий суд» – одні з найважливіших у Конвенції. Про це свідчить підхід Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод до їх тлумачення. Загальновідомо, що розгляд справ за цією статтею згенерував такий обсяг прецедентного права, як за жодною іншою зі статей Конвенції. І це не дивно, зважаючи на її зміст: вона фактично встановлює вимоги, що висуває європейська спільнота до правосудної діяльності [5, с. 106]. На підставі положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод було розроблено цілісну систему міжнародних стандартів цивільного судочинства, яких дотримуються країни – члени РС, що ратифікували Конвенцію. Це, зокрема, положення, що визначають права особи на доступ до суду, на правову допомогу, на справедливий та публічний розгляд справ судом тощо. К. Ван Рее (*C. H. Van Rhee*) виокремлює такі гарантії, що сформувалися у процесі реалізації ст. 6 Конвенції: 1) доступ до правосуддя; 2) справедливий судовий розгляд, що охоплює право на змагальний процес; право на рівність сторін; право бути представленим на суді; право на усне слухання; право на справедливе доказування; право на мотивоване рішення суду; 3) публічний судовий розгляд, у тому числі публічне проголошення судового рішення; 4) розгляд протягом розумного строку; 5) розгляд справи незалежним і неупередженим судом, створеним на підставі закону [6].

Положення Європейської конвенції були розвинені в Хартії основних прав Європейського Союзу 2000 р., яка також відіграє істотну роль в утвердженні спільних прагнень Європейського Співтовариства до єдиних стандартів верховенства права і справедливого правосуддя [7].

Відповідно до статей 17 та 18 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», суди застосовують при розгляді справ Конвенцію та практику Суду як джерело права [8]. Таким чином Конвенція і практика ЄСПЛ підлягають одночасному використанню; механізм застосування рішень ЄСПЛ подібний до того, що функціонує у випадку звернення до рішень Конституційного Суду України про тлумачення, які, як зазначалося вище, є невіддільними від тексту Основного Закону. З цього приводу науковці слушно зазначають, що практики ЄСПЛ без Конвенції не існує; рішення Суду є допоміжним джерелом та стосуються практичного застосування положень Конвенції як основного джерела а [9, с. 162; 10, с. 184]. Вважаємо, що нині є зокрема актуальним всебічне дослідження Європейської конвенції з прав людини та перспективи формування на її основі прецедентної моделі судових рішень Європейського Суду з прав людини.

Аналіз останніх досліджень. Проблематиці застосування в судовій практиці Європейської конвенції з прав людини та формування на її основі прецедентної моделі судових рішень Європейського Суду з прав людини приділяти увагу такі науковці, як Д.Д. Луспенник, Р.А. Майданик, О.О. Марченко, Ю.Ю. Попов, Ю.Ю. Рябенко, О.Д. Святоцький, Н.В. Стедик, С.В. Шевчук, М.М. Ясинок, Д.М. Ясинок та інші. Окремі аспекти цієї проблеми

досліджувались автором цієї роботи [11–15]. Однак попри значну увагу наукової спільноти до цієї проблеми, зазначені питання на сьогодні не мають однозначного вирішення.

Метою статті є надання характеристики Європейській конвенції з прав людини та перспектив формування на її основі прецедентної моделі судових рішень Європейського суду з прав людини в контексті національної системи цивільного судочинства.

Викладення основного матеріалу. Частиною першою ст. 9 Конституції України встановлено, що чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України, отже, суди зобов'язані їх застосовувати при вирішенні цивільних справ та ухваленні рішень. Якщо міжнародним договором України, який набрав чинності в установленому порядку, передбачено інші правила, ніж ті, що визначено у відповідному акті законодавства України, то згідно з ч. 2 ст. 19 Закону України від 29 червня 2004 р. № 1906-IV «Про міжнародні договори України» [16], ст. 3 Закону України від 23 червня 2005 р. № 2709-IV «Про міжнародне приватне право» [17], застосовуються правила міжнародного договору. Під час розгляду конкретної судової справи вирішення (подолання) колізії між нормою міжнародного договору України та нормою іншого законодавчого акта України належить до компетенції суду.

Основні правила застосування українськими судами міжнародних договорів визначаються у постанові Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 19 грудня 2014 р. № 13 «Про застосування судами міжнародних договорів України при здійсненні правосуддя» [18]. Стосовно п. 8 вищевказаної постанови можна стверджувати, що чинні міжнародні договори України застосовуються судами при здійсненні правосуддя у цивільних справах, зокрема:

- при розгляді та вирішенні цивільних справ, якщо міжнародним договором України встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені законодавством України, яке регулює відносини, що є предметом судового розгляду;

- при розгляді та вирішенні цивільних справ, якщо міжнародним договором України встановлено інші правила судочинства, ніж ті, що передбачені цивільним процесуальним законом України;

- при вирішенні цивільних справ, якщо міжнародним договором України регулюються відносини, у тому числі з іноземними державами чи іноземцями, що стали предметом судового розгляду (наприклад, при розгляді клопотань про виконання рішень іноземних судів в Україні);

- якщо є відсильна норма національного законодавства до відповідних джерел міжнародного права;

- якщо міжнародно-правова норма визначає іншу процесуальну форму судового провадження, ніж та, що встановлена Цивільним процесуальним кодексом України (наприклад, при вирішенні цивільної справи міжнародним договором України передбачені інші правила судового провадження) [18].

З моменту прийняття Верховною Радою України 17 липня 1997 р. Закону України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу і протоколів №№ 2, 4, 7 і 11 до Конвенції» [19] серед науковців точаться суперечки з приводу того, чи можуть українські суди застосовувати при ухваленні власних рішень не лише норми ЄКПЛ 1950 р., а й практику ЄСПЛ, і яким чином вони повинні це робити.

Деякі автори вважали посилання в резолютивній частині рішення суду на рішення Європейського суду безпідставним і таким, що суперечить Конституції у частині посилання на прецедент, оскільки формально в Укра-

їні прецедент не визнано джерелом права, а перелік цих джерел є вичерпним. На їхню думку, при складанні мотивувальної частини рішення можна використовувати прецеденти Європейського суду, однак посилаються необхідною безпосередньо на норми Конвенції [20, с. 342–343]. Необхідно зазначити, що фактично ця проблема вже вирішена законодавцем. У ст. 17 Закону України від 23 лютого 2006 р. № 3477-IV «Про виконання рішень і застосування практики Європейського суду з прав людини» прямо вказано, що суди України застосовують Конвенцію і практику Європейського суду з прав людини як джерело права [21]. Крім того, ст. 18 цього Закону містить правила посилання на рішення Європейського суду з прав людини в українських судових рішеннях.

Як вірно зазначає Ю.Ю. Рябченко, що поняття судового прецеденту як джерела цивільного процесуального права набуває обговорення як у колі науковців, так і в колі практичних працівників. Особливої актуальності це поняття набуває в контексті застосування практики Європейського Суду з прав людини [22, с. 96]. Як зазначається в юридичній літературі, що ще одним «судовим джерелом» цивільного процесуального права називається рішення Європейського суду з прав людини. Дані рішення дійсно виступають джерелом права, оскільки є прямими вказівками закону з цього приводу. Так, відповідно до ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 р. та ч. 4 ст. 10 ЦПК, українські суди використовують практику ЄСПЛ як джерело права. Тому дискусії з приводу можливості використання рішень ЄСПЛ в якості джерел права не ведуться, а ведуться спори: чи можна його вважати судовим прецедентом [23, с. 56].

Як вказує В.І. Ямковий, термін «прецедент» розуміється як: вчинок, випадок, що стався у минулому і є прикладом для наступних вчинків, випадків; у праві – рішення суду щодо певної справи, яке у подальшому є взірцем для судів при розв'язанні аналогічних справ. Позиції, які висловлюються стосовно поняття «правовий прецедент» у юридичній літературі, як правило, зводяться до того, що це письмовий юридичний акт правозастосовочого органу держави чи міжнародної організації, що є взірцем для вирішення аналогічних справ. При цьому серед правових прецедентів виокремлюють: нормативно-правові, правотлумачні та правозастосувальні [24, с. 28].

Також слід підтримати позицію В.П. Фенича, який зазначає, що оскільки предметом перегляду в ЄСПЛ може бути не тільки вітчизняне матеріальне, але і цивільне процесуальне законодавство, то практика ЄСПЛ, тобто його рішення у конкретних справах, може бути джерелом цивільного процесуального права. Подібне високе значення практики ЄСПЛ зумовлено тим, що даний орган тлумачить положення Конвенції про захист прав людини, основоположних свобод (1950 р.) та протоколи до неї всебічно, з врахуванням міжнародного досвіду та змін у світі [25, с. 79–80].

Ю.Ю. Попов оцінюючи перспективи ролі судової практики та судового прецеденту в розвитку процесуального доказування, зазначає на необхідності створення умов для ефективного використання правових позицій вищих судів (це ж стосується й Конституційного Суду України), а також ЄСПЛ [26, с. 360]. У контексті зазначених положень Ю.Ю. Попова доречно погодитись з необхідністю підтримання в працездатному стані відповідних баз даних: «Єдиний державний реєстр судових рішень», «Законодавство України», «HUDOC: European Court of Human Rights». Крім того, потрібно вдосконалити систематизацію судових рішень для досягнення зручності роботи з ними, зокрема підбору різних за змістом правових позицій з подібних питань. Із цієї метою бажаним є створення окремих аналітичних підрозділів у структурі Верховного Суду. Результати діяльності таких підрозділів

могли б становити підґрунтя для усунення відповідних суперечностей шляхом ініціювання ситуативних змін до чинного матеріального, а за необхідності й процесуального законодавства. Отже, необхідним є вдосконалення організаційного забезпечення співпраці суб'єктів судової та законодавчої влади [26]. Зазначений висновок узгоджується й із позиціями ЄСПЛ. Зокрема, у рішенні «Фріму та інші проти Румунії» ЄСПЛ указав про важливість установлення механізмів на місцях для забезпечення узгодженості в судових практиках та уніфікованості прецедентного права [27].

Слід підтримати позицію тих авторів, які вважають, що під судовим прецедентом у вузькому значенні розуміється *ratio decidendi* справи, тобто частина рішення, яка містить норму права, створену вищим судом у процесі вирішення конкретної справи в разі прогалини чи нечіткості в правовому регулюванні. У широкому значенні – це рішення суду загалом, яке містить таку норму [28, с. 54]. Відповідно обґрунтовуючи наявності в рішеннях Європейського суду з прав людини рис судового прецеденту слід виходити з означеного розуміння судового прецеденту. Крім того, доречним має бути й розгляд питання про судову правотворчість є складовою частиною прецедентного права, яке сьогодні поступово також формується в правосудді України [29, с. 156]. Близькі за суттю погляди на цю проблему були висловлені й Д.М. Ясинком, який зокрема зазначив, що правотворчість у сфері правосуддя, як правозастосовчий напрямок по урегулюванню суспільних відносин в тому числі і в умовах військового стану набуває свого особливого значення, оскільки такий процес обумовлений оперативністю та невідкладністю прийняття рішення [30, с. 211].

Як вірно відмітив Ю.Ю. Попов, Європейський суд з прав людини називає власну практику прецедентною. Прецедентність проявляється у тому, що цей суд при вирішенні справ схильний в цілому слідувати підходам, що застосовувалися ним раніше, якщо не визнає за необхідне їх змінити. Зокрема, в мотивувальній частині рішення суд замість відтворення висловлених ним раніше міркувань може послатись на міркування, висловлені у попередніх рішеннях. При цьому ЄСПЛ неодноразово наголошував, що він не зв'язаний власними попередніми рішеннями і, дійсно, час від часу змінює свої правові позиції [31].

У тексті Закону України від 23 лютого 2006 р. № 3477-IV «Про виконання рішень і застосування практики Європейського суду з прав людини» зазначається про застосування українськими судами практики ЄСПЛ та Європейської комісії з прав людини.

Під рішеннями ЄСПЛ розуміють: а) остаточне рішення ЄСПЛ проти України, яким визнано порушення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод; б) остаточне рішення ЄСПЛ щодо справедливої сатисфакції у справі проти України; в) рішення ЄСПЛ щодо дружнього врегулювання у справі проти України; г) рішення ЄСПЛ про схвалення умов односторонньої декларації у справі проти України.

Отже, виходячи з характеру використання зазначених термінів, можна зробити висновок, що положення чинного законодавства України вимагають застосування судами практики ЄСПЛ як джерела права, незалежно від того, ухвалено конкретне рішення за участю України чи ні. Можливо зазначити, що фактично йде мова про формування певної моделі застосування судових рішень Європейського Суду з прав людини.

В якості прикладу можливо зазначити одне з судових рішень Європейського Суду з прав людини в якому йшла мова про вирішення проблеми захисту прав та інтересів недієздатних фізичних осіб. Крім того це рішення стало одним із приводів ревізії та зміни норм ЦПК України, зокрема тих, що впорядковували питання відновлення дієздатності фізичних осіб, стало рішення Європейського

суду з прав людини «Наталія Михайленко проти України» [32]. Передісторія розгляду цієї справи Європейським судом з прав людини наступна. У липні 2007 року рішенням національного суду (Сімферопольським районним судом Автономної Республіки Крим) Н. була визнана недієздатною у зв'язку з наявними у неї психічними захворюваннями. Лише за спливом чотирьох місяців над Н. встановлене опікунство. Опікуном Н. стала її сестра. Поступове покращення здоров'я Н. дозволило опікунові у 2009 році ініціювати процедуру поновлення дієздатності підопічної, але наприкінці жовтня 2009 року заяву було залишено судом без розгляду через неодноразово неявку опікуна у судові засідання. У листопаді 2010 року Н. самостійно звернулася до суду з вимогою про поновлення її цивільної дієздатності. Суд, керуючись чинними на той час вимогами норм ч. 3 ст. 121 та ч. 4 ст. 241 ЦПК України повернув заяву, не розглянувши її по суті, зазначивши, що особа, яку було визнано недієздатною, не має права на подання до суду такої заяви. Дане рішення було залишено без змін вищими судовими інстанціями України. Вичерпавши можливість захисту своїх прав у національних судах Н. звернулася до Європейського суду з прав людини.

Європейський суд з прав людини, задовольняючи заяву Н., у своєму рішенні зазначив, що підхід, якого дотримується законодавство України (щодо позбавлення недієздатних осіб права на безпосередній доступ до суду з метою поновлення своєї цивільної дієздатності), не відповідає загальній тенденції, що панує на європейському рівні. Переважна більшість правових систем передбачають безпосередній доступ до суду для осіб, визнаних недієздатними.

Загальна заборона безпосереднього доступу до суду для недієздатних осіб, наголошується у рішенні, «... не залишає простору для винятків. У той же час національне законодавство не передбачає відповідних гарантій, тобто що питання поновлення цивільної дієздатності переглядатимуться судами з регулярно періодичністю. Насамкінець, у цій справі не було доведено, що відповідні державні органи здійснювали ефективний нагляд за ситуацією заявниці, включаючи виконання обов'язків її опікуном, або що вони вживали необхідних заходів для захисту її інтересів.

З огляду на вищезазначені міркування Суд зазначає, що у цій справі відсутність у заявниці можливості безпосередньо вимагати поновлення своєї цивільної дієздатності призвела до того, що це питання не розглядалося судами. Відсутність судового розгляду цього питання, яка серйозно вплинула на численні аспекти життя заявниці, не можна виправдати легітимними цілями, що лежать в основі обмеження доступу до суду осіб, визнаних недієздатними. Обставини цієї справи спонукають Суд до висновку про те, що ситуація, в якій опинилася заявниця, призвела до відмови їй у правосудді щодо можливості забезпечення перегляду її цивільної дієздатності. Отже, було порушення пункту 1 статті 6 Конвенції» (див.: п. п. 38–40 рішення) [32].

Слід зазначити, що з прийняттям у 2017 році нової редакції ЦПК України основний недолік, на який зверталась увага у цитованому вище рішенні, усунуто. Нині рішення судів про визнання фізичних осіб недієздатними не можуть бути безстроковими. Суди мають визначати строк дії таких рішень, але цей строк не може перевищувати двох років (ч. 6 ст. 300 ЦПК України). Тобто, чинність подібних рішень припиняється автоматично через сплив вказаного строку. Окрім того, можливим є скасування вказаних рішень й до спливу граничного строку. У разі вичерпання або значного поліпшення психічного стану особи суд скасовує рішення про визнання особи недієздатною на підставі відповідного висновку судово-психіатричної експертизи. При чому, слід окремо на цьому наголосити, заява про скасування подібного рішення може подаватися

не лише опікунами або членами сім'ї особи, визнаної невідатною, чи органами опіки та піклування, але й самою такою особою (ч. 4 ст. 300 ЦПК України).

Держави – учасниці Конвенції, як справедливо зауважує О.В. Петришин, мають брати до уваги не лише ті рішення Суду, які винесено щодо цієї конкретної держави, а й рішення, винесені стосовно третіх країн, оскільки вони можуть навчити їх, як уникнути подібних порушень у майбутньому і відповідним чином змінити власну правову систему та правозастосовну практику. За твердженням науковця, рішення ЄСПЛ мають бути стимулом для держав-учасниць до зміни їх законодавства та правозастосовної практики для того, щоб ці держави не порушували права людини, і щоб у майбутньому відносно них не було винесено рішення у справах, що стосуються тих самих або подібних питань [33, с. 13].

Таке правило було підтримано й на рівні судової практики. Як зазначається у п. 12 постанови Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 19 грудня 2014 р. № 13 «Про застосування судами міжнародних договорів України при здійсненні правосуддя» [18], враховуючи, що Україна визнає юрисдикцію ЄСПЛ в усіх питаннях, які стосуються тлумачення та застосування Конвенції, то застосування судами цієї Конвенції має здійснюватися із обов'язковим урахуванням практики ЄСПЛ не лише щодо України, а й щодо інших держав.

Визначаючи порядок посилання на ЄКПЛ та практику ЄСПЛ, Закон України від 23 лютого 2006 р. № 3477-IV «Про виконання рішень і застосування практики Європейського суду з прав людини» містить порядок посилання лише на ті рішення ЄСПЛ, що ухвалені у справах проти України. Закон не містить безпосередньої вказівки про те, яким чином українські суди повинні застосовувати практику Суду в справах, де Україна не брала участі, водночас покладаючи на суди обов'язок це робити. Тому правильною вбачається практика тих українських судів, які у разі застосування під час ухвалення рішення практики Європейського суду з прав людини у справі, де Україна не брала участі, за аналогією застосовують встановлений вказаним законом порядок посилання на рішення ЄСПЛ, ухвалені у справах проти України. Судова практика України свідчить про те, що попри наявні проблеми, які пов'язуються з офіційним перекладом та оприлюдненням, суди дедалі більше застосовують висновки ЄСПЛ, які стосуються інших країн.

В якості прикладу можливо навести рішення Європейського суду з прав людини щодо розгляду справ протягом розумного строку (своєчасне здійснення правосуддя). «Розумний строк» – поняття оціночне, він не може бути раз і назавжди встановлений законодавцем, оскільки на практиці будь-яка справа характеризується колом особливих обставин, які мають ураховуватись судом при оцінці тривалості судового розгляду справи. Згідно рішення Європейського суду з прав людини у справі *König v. Germany* (1978) розумний строк судового розгляду оцінюється, виходячи з обставин справи, спираючись на критерії, закладені в прецедентній практиці Суду, і зважаючи, зокрема, на складність справи, поведінку заявників та дії компетентних органів [3, с. 71–72]. У іншому рішенні Європейського суду з прав людини в справі *Artico v. Italy* (1980) суд указав, що Конвенція покликана гарантувати не теоретичні чи ілюзорні права, а їх практичне і ефективне здійснення; це особливо справедливо відносно права на захист, яке займає важливе місце в демократичному суспільстві, як і саме право на справедливий судовий розгляд, з якого воно витікає. При цьому мова йде саме про «допомогу», а не про «призначення захисника», оскільки саме призначення ще не забезпечує ефективної допомоги [3, с. 72–73].

Ще одним важливим питанням, пов'язаним з порядком застосування українськими судами практики Суду під час

ухвалення рішень у цивільних справах, є питання про те, у яких випадках суди повинні її застосовувати. Варто підтримати в цьому питанні позицію тих вчених і суддів, які практикують виражений підхід до застосування українськими судами практики Суду та не радять посилаючись на неї у тих випадках, коли в українському законодавстві відповідне питання адекватно врегульоване [34, с. 352–353].

Відповідно до ст. 32 СКПЛ, юрисдикція ЄСПЛ поширюється на всі питання тлумачення і застосування Конвенції та протоколів до неї. Тобто практика Суду відображає порядок застосування положень Конвенції, розвиває їх зміст. Отже, застосування українськими судами практики Суду має здійснюватися, по-перше, разом із застосуванням положень самої Конвенції, і, по-друге, за тими самими правилами, що й застосування положень Конвенції [36, с. 89]. Як зазначає В.А. Завгородній, дотримання норм Конвенції суб'єктами здійснення правосуддя априорі неможливе без урахування існуючої практики Європейського суду. Оскільки Конвенція є лише джерелом права, яка відображає статичний аспект об'єктивного права, а її норми є незмінними. Практика (правові позиції) Страсбурзького суду, з яких випливає і черпається розуміння конвенційних норм, є динамічним аспектом права, що пристосовується до конкретно-історичних умов у результаті їх динамічного тлумачення судами ЄСПЛ. Вищезазначене дозволяє зробити висновок про те, що найбільш коректним є підхід, за яким джерелом права є норми Конвенції в їх розумінні ЄСПЛ. Тобто Конвенція і практика ЄСПЛ у своїй сукупності, єдності. Їх окремий розгляд або виокремлення часто призводять до факультативного (необов'язкового) сприйняття безпосередньо практики ЄСПЛ та системного порушення норм Конвенції [36].

Порядок застосування українськими судами міжнародних договорів, до яких належить і Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, визначається п. 8 вже згадуваної постанови Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 19 грудня 2014 р. № 13 [18]. Адаптуючи її положення до порядку застосування практики Суду при ухваленні українськими судами рішень у цивільних справах, можна зробити висновок, що норми Конвенції та практика Суду застосовуються судами при здійсненні правосуддя, зокрема:

- при розгляді та вирішенні цивільних справ, якщо нормами Конвенції та практикою Суду встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені законодавством України, яке регулює відносини, що є предметом судового розгляду;

- при розгляді та вирішенні цивільних справ, якщо нормами Конвенції та практикою Суду встановлено інші правила судочинства, ніж ті, що передбачені цивільним процесуальним законом України [37].

Що стосується проблеми прецедентного характеру рішень Європейського Суду з прав людини то як відзначила О. Буткевич, що з самої практики ЄСПЛ та доктрини щодо його діяльності походить суперечність стосовно прецедентного характеру його рішень. З одного боку, позиція Європейського Суду полягає в тому, що положення Конвенції, як «живого інструменту», повинні тлумачитися в світлі наявних на теперішній час умов і мають свою основу в прецедентному праві Суду. Але з іншого боку, сам цей Суд не досить переконливо стоїть на необхідності дотримуватися прецеденту. У справі «Чапман проти Сполученого Королівства» (*Chapman v. The United Kingdom*. – Judgment of 18 January 2001, § 70) він висловив лише побажання: «Європейський Суд дійшов висновку, що він формально не зобов'язаний слідувати своїм попереднім рішенням, але буде в інтересах законної визначеності, прогнозованості і рівності перед законом, якщо він не відхилитиметься без достатніх причин від прецедентів, закладених в попередніх справах. Хоча Конвенція – перша і найголовніша система захисту прав людини, Європей-

ський Суд повинен, проте, брати до уваги і умови, що змінюються в Договірних Державах, реагувати, наприклад, на будь яку угоду, що з'явилась стосовно стандартів її досягнення» [38].

Висновки. Виходячи з викладеного, вважаємо за можливе зробити висновок, що з самої практики ЄСПЛ та доктрини щодо проблеми характеру рішень Європейського Суду з прав людини то його діяльності то вони мають все ж прецедентний характер. Це зокрема підтверджується зокрема позицією Європейського Суду в тому, що положення Конвенції мають тлумачитися в світлі наявних на теперішній час умов і мають свою основу в прецедентному праві Суду.

Що стосується національної системи цивільного судочинства, то маємо констатувати, що положення чинного законодавства України вимагають застосування судами практики ЄСПЛ як джерела права, незалежно від того, ухвалено конкретне рішення за участю України чи ні. Можливо зазначити, що фактично йде мова про формування певної моделі застосування судових рішень Європейського Суду з прав людини.

Крім того, слід підтримати позицію М.О. Довбиша про те, що питання про необхідність використання прецедентного права, створеного суддями Європейського суду з прав людини, в процесі прийняття рішень українськими суддями з аналогічних питань нагальне та особливих зауважень не викликає [39]. Так, український суддя при вирішенні окремого практичного питання щодо захисту права на свободу слова повинен з'ясувати, як воно вирішується Європейським судом при застосуванні статті 10 Конвенції. Можна припустити, що визначальною підставою саме для таких дій є не тільки повага до прецедентного права, але й обґрунтовані побоювання протилежного рішення з цього питання, що може бути ухвалено у Страсбурзі [40, с. 14]. Відповідно можливо констатувати, що застосування прецедентної практики Європейського суду на підставі Європейської конвенції з прав людини у правовому колі України сприятиме не тільки зближенню української держави із європейськими стандартами прав людини, але й забезпечить захист прав та свобод людини у внутрішньо державних відносинах, що в свою чергу позитивно вплине на реалізацію задекларованих на конституційному рівні принципів правової держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, ратифікована Верховною Радою України (див.: Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів №№ 2, 4, 7 та 11 до Конвенції : Закон України від 17.07.1997 р. № 475/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 40. Ст. 263); офіційний переклад тексту Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року див.: *Офіційний вісник України*. 2006. № 32. Ст. 2371.
2. Сакара Н. Проблема доступності правосуддя у цивільних справах. *Право України*. 2004. № 1. С. 105–109.
3. Кройтор В.А., Степаненко Т.В. Стандарти Європейського Союзу в сфері цивільного судочинства і проблема доступу до правосуддя. *Наукові записки ХЕПУ*, № 1 (2), квітень 2005 р. С. 64–77.
4. Буроменський М. Європейський кодекс свободи та демократії. *Право України*. 2010. № 10. С. 89–97.
5. Писаренко Н. Б. Концептуальні основи адміністративного судочинства в Україні : дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2019. С. 106.
6. Rhee Van C. H. Harmonisation of Civil Procedure: an Historical and Comparative Perspective. *Civil Litigation in a Globalising World* / ed. by X. E. Kramer, C. H. Van Rhee. 2012. Pp. 39–65.
7. Хартія основних прав Європейського Союзу : URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_524
8. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23.02.2006 № 3477-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2006. № 30. Ст. 260.
9. Загальна теорія права : підручник / за заг. ред. М. І. Козюбри. Київ : Ваіте, 2016. 392 с.
10. Марченко О. О. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод як джерело адміністративного права. *Порівняльно-аналітичне право*. 2017. № 14. С. 181–184.
11. Кройтор В. А. Загальна характеристика стандартів Європейського Союзу в сфері доступності судового захисту. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2007. № 36. С. 303–309.
12. Кройтор В. А. Рішення Європейського Суду з прав людини як джерело цивільного-правового регулювання. *Проблеми подальшого вдосконалення приватноправових механізмів набуття, передачі, здійснення та захисту суб'єктивних цивільних прав : матеріали «круглого столу», присвяч. пам'яті проф. Чингізхана Нуфатовича Азімова*. м. Харків, 21 грудня 2017 р. / Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Х., 2017. С. 65–68.
13. Кройтор В.А. Визнання практики Європейського суду з прав людини джерелом права як невідворотний процес адаптації національного законодавства України до законодавства Європейського Союзу. Гармонізація приватно-правового законодавства України із законодавством країн ЄС : зб. статей і тез IX між нар. Цивільного форуму, Харків, 11–12 квітня 2019 р. Київ: Знання України. С. 553–557.
14. Кройтор В.А. Застосування практики Європейського суду з прав людини під час здійснення правосуддя в Україні. *Харківський національний університет внутрішніх справ: 20 років у статусі національного* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 2 берез. 2021 р.) / [редкол.: В. В. Сокурено (голова), Д. В. Швець (заст. голови), О. М. Бандурка та ін. ; упоряд. В. А. Греченко] ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2021. С. 98–100.
15. Кройтор В.А. Принципи цивільного судочинства та їх система: проблеми сучасної теорії та практики : монографія. Харків : Право, 2020. 672 с.
16. Про міжнародні договори України : Закон України від 29 черв. 2004 р. № 1906-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 50. Ст. 540.
17. Про міжнародне приватне право : Закон України від 23 черв. 2005 р. № 2709-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 32. Ст. 422.
18. Про застосування судами міжнародних договорів України при здійсненні правосуддя : постанова Пленуму Вищ. спеціаліз. суду України з розгляду цив. і крим. справ від 19 груд. 2014 р. № 13. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0013740-14>
19. Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу і протоколів №№ 2, 4, 7 і 11 до Конвенції : Закон України від 17 лип. 1997 р. № 475/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 40. Ст. 263.
20. Лупсеник Д. Д. Застосування новел ЦК і ЦПК України в судовій практиці. Харків : Харків юрид., 2005. 432 с.
21. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23.02.2006 № 3477-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2006. № 30. Ст. 260.
22. Рябченко Ю.Ю. Судовий прецедент і джерела цивільного процесуального права: проблеми та перспективи. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2020. № 43. С. 96–98.
23. Стоянова Т. Практика Європейського суду з прав людини як джерело цивільного процесуального права. *Підприємство, господарство і право*. 2017. № 6. С. 55–58.
24. Ямковий В.І. Впровадження судового прецеденту як необхідний елемент гармонізації законодавства України з європейськими правовими системами. *Порівняльно-правові дослідження*. 2009. № 2. С. 25–30.
25. Фенич В.П. Система джерел цивільного процесуального права та місце в ній судового прецедента. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 3. С. 72–81.

26. Попов Ю.Ю. Прецедентне право в контексті загальнообов'язковості судових рішень та українські перспективи. *Форум права*. 2013. № 3. С. 351–363.
27. Fřimu and Others v. Romania (Фрїму та інші проти Румунїї) (dec.), 45312/11, 45581/11, 45583/11, 13 листопада 2012.
28. Майданик Р.А. Англїйський судовий прецедент як джерело права. *Юридична Україна*. 2013. № 1. С. 52–61.
29. Тимченко Г.П., Рябченко Ю.Ю. Судова правотворчїсть як основа прецедентної моделї цивільного судочинства України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 6. С. 155–159.
30. Ясинок Д.М. Судова правотворчїсть судїв, органїв державного правлїння та мїсцевого самоврядування. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 2. С. 210–214.
31. Попов Ю. Прецедент: напрямки розвитку у правї України: URL: [http://law.univ.kiev.ua/.../Popov%20\(tezisy%20konf](http://law.univ.kiev.ua/.../Popov%20(tezisy%20konf)
32. Рїшення Європейського суду з прав людини «Наталїя Михайленко проти України» вїд 30.05.2013 р. (заява № 49069/11). URL: <http://old.minjust.gov.ua/file/41551.docx> (дата звернення: 19.03.2023).
33. Петришин О. Судова практика як джерело права в Україні: проблеми теорїї. *Вїсник Верховного Суду України*. 2016. № 12. С. 11–14.
34. Гладенко О. М. Застосування практики Європейського суду з прав людини судами загальної юрисдикцїї України. *Правове забезпечення ефективного виконання рїшень і застосування практики Європейського суду з прав людини* : матерїали 2-ї мїжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 20–21 верес. 2013 р.). Одеса : Фенїкс, 2013. С. 352–353.
35. Андронов І. В. Судовї рїшення в цивільному процесї України : дис. ... д-ра юрид. наук. Одеса, 2018. 463 с.
36. Завгороднїй В. А. Чинники, що перешкоджають ефективностї впливу практики Європейського суду з прав людини на здїйснення правосуддя в Україні. *Мїжнароднї стандарти справедливого правосуддя та їх їмплементацїя в українське законодавство* : матерїали мїжнар. наук.-практ. конф., Київ. нац. ун-т їм. Тараса Шевченка (17 груд. 2018 р., м. Київ). Київ : Алерта, 2018. С. 266–271.
37. Андронов І. В. Застосування практики Європейського суду з прав людини при ухваленнї судових рїшень у цивільному процесї України. *Právna veda a prax: Výzvy moderných európskych integračných procesov: Medzinárodnej vedeckej konferencie. Paneurópska vysoká škola, Fakulta práva (Bratislava, 27–28 novembra 2015)*. Bratislava, 2015. С. 232–234.
38. Буткевич О. Застосування практики та виконання Україною рїшень Європейського Суду з прав людини (Policy Paper). Лабораторїя законодавчих ініціатив. URL: https://parlament.org.ua/wp-content/uploads/2017/11/Propoziciji_Politiki_ECHR.pdf
39. Добвиш М.О. Прецедентне право Євросоюзу та наближення України до європейських стандартїв у сферї захисту прав людини : URL: http://конференция.com.ua/files/image/konf%209/konf%209_4_22.pdf
40. Шевчук С. Порівняльне прецедентне право з прав людини. К.: Реферат 2002. 344 с.